

ՌԵՆԱ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
«Գրիգոր Նարեկացի» համալսարան

**ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԱՆՎԱՆԱԲԱՅԱԿԱՆ
 ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ԱՐՑԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Հարադիր բայերը հայերենի բարդությունների մեջ ամենաբազմազան պատկեր ներկայացնող և ամենաբարդ ձևաբանական կառուցվածք ունեցող բառային միավորներից են:

Առհասարակ բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում մեծ է հարադիր բայերի դերն ու կշիռը: Իսկ ըստ Ռ. Իշխանյանի՝ «Հարադրական բայերը հայ ժողովրդական խոսքի ամենաբնորոշ բաղադրիչներն են»¹: Դա է պատճառը, որ բարբառային և խոսակցական հարադրավոր բայերը միշտ էլ եղել են գեղարվեստական գրականության լեզվի կարևոր բաղկացուցիչ տարրերից մեկը: «Անցյալի հայ գրողների լեզվի թեթևակի քննությունն անգամ ցույց է տալիս, որ առավել ժողովրդային է այն հեղինակի լեզուն, ուր շատ են գործածված ժողովրդական հարադրությունները»²:

Ղարաբաղի բարբառի համար ևս հատկանշական ու բնորոշ են հարադիր բայերը: Զգալով դրանց գեղարվեստական արժեքն ու գեղեցկությունը՝ բարբառային հարադրավոր բայերի հարուստ գանձարանի օգտագործման փայլուն օրինակներ են տվել Արցախի գրողներից շատերը:

Օգտագործվելով գրական համատեքստում՝ բարբառային հարադիր բարդությունները շատ հաճախ մասնակի գրականացվում են՝ կրելով որոշակի կառուցվածքային փոփոխություններ: Արդյունքում ձևավորվում են հետաքրքիր կառույցներ, որոնք դարձել են մեր ուսումնասիրության առանցքը: Այս տիպի բարդություններում առկա է մի օրինաչափություն. այստեղ հիմնականում գրականացվում է անվանաբայական հարադրությունների բայական բաղադրիչը՝ խոնարհվելով գրական հայերենի հարացույցով, իսկ անվանական բաղադրիչը մնում է բարբառային:

Օրինակ՝ Ծաղրել են նրա գաղափարները, ուշուց տվել, թե տեսեք-տեսեք՝ կոմունիզմին չեն հավանում: (6; 613)

Ինչպես գրական հայերենում, այս տիպի հարադիր բարդությունների կազմության մեջ ևս ակտիվ են հետևյալ բայերը. **անել** (*կիլիպիճո անել*³ (արագ և անհասկանալի խոսել), *չանչ անել* (ձեռքի մատները լայն բացած՝ ուղղել դեպի մեկը՝ չարիք մաղթելով), *պռոշ անել* (շրթունքները ծամածռելով լացակումել), *տնազ անել* (ծաղրել), *հանաք անել* (կատակել)), **տալ** (քացի տալ (ոտքով հարվածել), *կեռ տալ* (ոտքը ուրիշի ոտքերի

¹ Իշխանյան Ռ., Բակունցի լեզվական արվեստը, էջ 108:

² Նույն տեղում՝ էջ 110:

³ Գրողներից ոչ մեկը բարբառային տառադարձությունը չի պահպանել, ուստի մենք, հավատարիմ մնալով, բնագրին, ներկայացնում ենք գրական հայերենի տառադարձությամբ:

արանքը դնելով՝ կորացնելով՝ սայթաքեցնել), *կաղին տալ* (կաղալ), *մատ տալ*, կոխ տալ), *կենալ* (*կոխ կենալ* (ըմբշամարտել, պայքարել), *թաք կենալ* (թաքնվել), *տապռ կենալ*, *դեմ կենալ*(դիմանալ)), *կտրել* (դուռնա կտրել (հիմարանալ), (խազնա կտրել (հարստություն դիզել)), *քաշել* (թառանջ քաշել (հառաչել), բոյ քաշել (հասակը բարձրացնել)), գնալ (յուլագնալ (մի կերպ ապրել), փուստ գնալ (վրիպել)), գալ (սազ գալ (համապատասխանել), հախից գալ (պատժել), լինել (ռադ լինել (արհմ. հեռանալ), շոքավոր լինել (հովանավոր լինել, պաշտպանել)), ընկնել (փոխս ընկնել (մի բան սխալմամբ մյուսի տեղ ընդունվել), թայդի ընկնել (շտապել), չափ ընկնել (1.արշավակի վազել, 2.արագորեն աշխատել))

Օրինակ՝

1. Արհեստդ առած՝ թուրքերում քեզ համար խազնա ես կտրում: (8;110)

2. Ինչ ես դուռնա կտրել,գնա՛ կացինը բեր: (7; 315)

3. Տատիկն ասաց,

Թե անծրևից

Բոյ է քաշում

Ծիլը հողից: (4;27)

4. - Ախմախ, - տնագն արեցի, - գործով մի անգամ: (10; 43)

5. Սալբի ազին զոզնոցի տուտը տարավ դեպի աչքերը, երեխայի պես պռոշ արեց: (12; 363)

Բարբառային անվանաբայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչը ցուցաբերում է ձևաբանական, ծագումնաբանական և բառակազմական բազմազանություն:

Վերոնշյալ բարդությունների անվանական բաղադրիչը կարող է լինել-գոյական (*մրափ* (քուն) մտնել-քնել, *գոր* (ուժ) տալ-ուժգործադրել, *ուշ-ունց* (հիշոցք) տալ-անիծել, *դաչանք* (աղաչանք) անել-աղաչել և այլն), ածական (*չորը* տալ-ծառի չոր ձյուղերը հատել, *շիլ* (ծուղ, շեղ)զցել-շփոթել, *հարամ* (պիղծ, ապականված) անել-պղծել), կախյալ բայարմատ (*յորթ* (երթալ) ընկնել-ծիու դանդաղ և ցատկոտելով վազքը, *փաթ ընկնել*-փաթաթվել, *թող անել*-արծակել), մակբայ (*աշկարա* (ակներև) անել-բացահայտել, *պլոկահան* անել-քերթել, քերծել), ձայնարկություն (*հարայ* (օգնության կանչ) տալ-օգնություն կանչել, *հուշտ* (խրտնեցնելու բացականչություն) անել-խրտնեցնել):

Օրինակ՝

1. Վաղինակը մի մանեթով դաչանք է անում, տուր սրան: (8;163)

2. Մի անգամ էլ հարբած ձեր տունը մեր տան հետ շիլզցես, այն ժամանակ իմ ասելիքը ես եմ ասելու: (7;247)

3. Կուքանը ձեռքի մահակը իջեցրեց ականջատակին: Անասունը ցեխը շաղ տալով յորթ ընկավ: (7;172)

4. Սրիկաները հաստատ մեր օրը հարամ են անելու: (10;86)

5. Ու ցանկանում են դուրսգալ, երբ հարայ են տալիս, թե շուկայի ճաշարանը զարեջուր է ստացել: (7;179)

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված անվանաբայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչը աչքի է ընկնում նաև ծագումնաբանական տարբերություններով: Դրանց մի մասը փոխառություններ են տարբեր լեզուներից: Բարբառը փոխառված ձևությամբ

կերտել է հարադիր բայ: Այս հանգամանքը խոսում է Ղարաբաղի բարբառի՝ բառակազմական ճկուն օրենքներ ունենալու մասին:

Հարադիր բայերի անվանական բաղադրիչները կարող են լինել.

1) բնիկ հայերեն. սրանց մեջ մտնում են հնդեվրոպական հիմք լեզվի և գրաբարյան արմատները, ինչպես՝ *լափու* (հ.ե. *laph* - ալիք, հորձանք) տալ - հորձանք տալ, *հոփ* (հ.ե. *ub* - սեղմել) տալ - 1.սեղմել, 2.նեղել, *տուզ* (հ.ե. *teu* - բարեկամաբար ուշադրություն դարձնել) տալ - ակնապիշ նայել, *տուտը* (հ.ե. *dud* - ծայր, պոչ, գրբ. *տուտ*) բացել - սկսել, *լոք* (հ.ե. *lok* - ցատկ) տալ - ցատկել, *պուտ* (հ.ե. *bhugo's* - գրբ. *բուտ* - մեղրով պատված գնդի ձևով քաղցր ուտելիք) լինել - կուլգալ, *պորտը* (հ.ե. *bordo* - գրբ. *պորտ*) ընկնել - ծանր աշխատանք կատարելուց պորտը տեղից խախտվել, *պեծիկ* (գրբ.՝ *պեծ* - կայծ) տալ - կայծ արձակել, *փոթ* (գրբ. *փոթ* - կտորի ծալք) գցել - ծալքգոյացնել, *ծպտուն* (հ.ե. *gep* - ծնոտ, բերան) հանել - թույլ ձայն հանել և այլն:

Օրինակ՝ Ու տանը մոտեցող ամեն ավտոմեքենայի ձայնից սիրտս լոք էր տալիս՝ եկան: (10;89)

Բայց Արփենի Սիրունըզնաց կանգնեց Վարուժանի դեմը և տուզ տվեց: (7;247)

Երաշտը լավ հոփ տվեց: (13;277)

2) Փոխառություն՝

ա) թուրքական լեզուներից (թուրքերեն, ադրբեջաներեն, թաթարերեն), ինչպես՝ *յան* (թրք. *jan*-կողք) տալ - շրջանցել, *յոլա* (թրք. *yol*-ճանապարհ) գնալ - գոյատևել, *ոյին* (թրք. *oyun*-խաղ, խաբեբայություն) խաղալ - մեկիզլխին փորձանք բերել, *քոք* (թրք. *kol*-արմատ) կտրել - արմատախիլ անել, *բոյ* (թրք. *boy*-հասակի բարձրություն) քաշիլ - 1. հասակը բարձրանալ, 2.աճել, *ձոթ* (թրք. *jot*, թրք. *sit*-1. մաս, 2. գործվածք) անել - բաժանել, կիսել, *ղուրբան* (թրք. *qoh*) անել - զոհաբերել, *շախ* (ադրբ. *sax*-ճյուղ) անել - փռել, տարածել, *ղոնաղ* (թրք. *konuk*-հյուր) անել - հյուրասիրել և այլն:

Օրինակ՝ Մեր քաղաքում էնպիսի մարդ չկա, որ ինձանից «յան տված» լինի: (6;137)

Եթե օգնես, որ նրան էստեղից քշեն, տունուտեղս քեզ ղուրբան կանեն: (11;195)

Ամուսինը ձոթ արեց թոնրահացը և սկսեց մեծ-մեծ բրդել լոբախաշուի մեջ: (7;187)

բ) Արևելյան մյուս լեզուներից՝ պարսկերեն, արաբերեն: Այսպես՝ *լայեղ* (արաբ. *պրսկ. layeg*-վայել, արժանի) անել - արժանի համարել, *ճարը* (գրբ. *ճար*, *պրսկ. car*, թրք. *care*, ադրբ. *care*-միջոց, հնար) կտրած - ճարահատյալ, ողորմելի, *հախից/հախան* (արաբ., թրք. *hakh*-արժեք,զին) գալ - պատժել, *մազա* (պրսկ. *maze*, թրք. *meze*-խմիչքի հետգործածվող ուտելիք) անել - խմիչքի հետ ինչ-որ բան ուտել, *թամաշա* (արաբ., պրսկ. *tamasa*, թրք. *temasol*-ներկայացում, տեսարան) անել - նայել, դիտել, *մահանա/մահնա* (պրսկ. թրք. *behane*-հնարովի պատճառ, պատրվակ) բռնել - պատրվակել, *թիքա* (պրսկ. կտոր. *մաս*) անել - քիչ ուտել, *օյին* (պրսկ. *խաղ*, փորձանք) խաղալ - փորձանք բերել, *ղալաթ* (արաբ., պրսկ., թրք. *galat*-սխալ) անել - անխոհեմ քայլ անել, *մարաղ* (պրսկ. *marag*-դարան, թաքստոց) կենալ - թաքնվել, դարան մտնել և այլն:

Օրինակ՝ Արի՛, այ մարդ, դե ... արի էս երեխի հետ մի թիքա անենք: (8;92)

Ստիպեցին, որ մի բաժակ արաղ խմեն և մի թիքա խորոված մազա անեն, շատ ստիպեցին: (11;428)

Վա՛, էս ինչ ժամանակներ են, դալաթը արել է, գլխին տված, բայց մի տեսեք ոնց է գյուղում քայլում: (7;156)

գ) Քիչ չեն նաև այնպիսի անվանաբայական հարադրությունները, որոնց առաջին բաղադրիչը փոխառություն է ռուսերենից, ինչպես՝ *ռիսկ* (ռուս. ծեճե, ֆր. risce—համարձակություն) անել — հանդգնել, *տելեգրամ* (ռուս. ծաճաճաճաճա—հեռագրային հաղորդում) տալ — հեռագրով որևէ բան հաղորդել, *սյուրպրիզ* (ռուս. ճիճիճեճ-անակնկալ) անել - անակնկալ մատուցել, *զուբրիտ* (ռուս. ճոճեճ -անգիր անել) անել — սերտել, *նոս* (ռուս. ոճ-քիթ) մնալ — պարտվել, խեղճանալ, մատերիալ (ռուս. լոճաճեճ —1.շինանյութ, 2.գրպարտագիր) տալ - գրպարտել, *զակազ* (ռուս. ճաճաճ-որևէ բան արտադրելու համնարարություն) տալ — պատվիրել, *մադարիչ* (ռուս. լոճաճոճ—լավգործի, ուրախ լուրի դիմաց տրվող նվեր) անել — լուրի դիմաց նվեր տալ և այլն:

Օրինակ՝ Որովհետև համագյուղացի ընկերը միանալու ռիսկ չարեց ու առանց իրեն մնալու էր միայնակ, անտեր: (8;118)

Այ էրմանի, ինչ մադարիչ ես անելու, քեզ տանում են: (6; 578)

Պահ, մեծ բան է, դասերը զուբրիտ է անում, բայցգլուխը բան չի մտնում: (12; 32)

Արցախի գրողների ստեղծագործություններում տեղ գտած բարբառային անվանաբայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչները կարող են դրսևորվել նաև բարդություններով, ընդ որում՝ և՛ համադրական, և՛ հարադրական: Այս տիպի կառույցների կազմության մեջ հատկապես ակտիվ են կրկնավոր հարադիր բարդությունները, ինչպես՝ *ծուկ-ծուկ* անել (գաղտնի նայել), *դուզ-դուզ* անել (կռնալ), *տապակ-տապակ* գալ (տանջվել, տառապել), *դարան-դարան* լինել (հալածվել, քշվել), *ձաք-ձաք* լինել (1.ձաքձքել, 2.գոռոզգամտել, 3.իր արդարացիությունը համոզելու համար ջանք թափել), *ջոկի-ջոկի* անել (խտրականություն դնել), *կզո-մզո* անել (ծզծզել), *փահ-փահ* անել (հաճույքի բացականչություններով գոհունակություն արտահայտել), *թև-թև* անել (շատ ուրախանալ), *լըխկի-թըխկի* անել (խախտու լինելուց շարժվել), *տաշի-տուշի* անել (ուրախություն արտահայտել), *կլավ-կլավ* գալ (նվաճել):

Օրինակ՝

1.Ձեռքերը կողքին դրած, խախալ-խախալ անելով անցավ, բայց ներսը կտոր-կտոր էր լինում: (7;246)

2.Եվ հավերը մյուս կողմում ցալքուններից դարան-դարան են լինում: (10;71)

3.Օսաննան առավոտ կանուխ ցեխի հետ հոռ-հոռ անելով գնաց ջրի: (7;171)

4.Կատուներ են, դռվատում են, կլավ-կլավ գալիս: (13;265)

Հարադիր բայերի անվանական բաղադրիչը կարող է դրսևորվել նաև համադրական բարդությամբ, ընդ որում՝ մեր օրինակներում իսկական բարդությամբ ձևավորվածները ավելի մեծ թիվ են կազմում, ինչպես՝ *տակրահան* անել (արմատով պոկել), *վզակոթին* տալ (խփել (պարանո-

ցին), քոքահան անել (արմատախիլ անել), քարապրանուկ անել (քարեր նետել), շավվարահան անել (1.տաբատը հանել, 2.փխբ. խայտառակել), քոռուփուլ անել (փչացնել) և այլն:

1. Մի քանի երեխա որտեղից որտեղ հայտնվեցին, սկսեցին քարապրանուկ անել: (6;472)

2. -Եկե՛ք,-վառված սրտով կանչում է մակիչը,-գնանք Եվգինի տանձին տակռահան անենք: (8;189)

3. Մեկն ասի՝ ինչի ես էդքան մոտաթակ տալիս, Երմոնը քո ճաշն է: (10;319)

Ինչպես գրական հայերենում, այնպես էլ մեր բարբառում, կան հարադրավոր բայեր, որոնց նշանակությունը անմիջապես չի բխում նրանց բաղադրիչների բովանդակությունից և, ընդհակառակը, կան հարադրավոր հայեր, որոնց նշանակության մեջ ավել կամ նվազ չափով դրսևորվում է նրանց բաղադրիչներից որևէ մեկի նշանակությունը:

Օրինակ՝ թաք կենալ (թաքնվել), սիլլա տալ (ապտակել), սաք տալ (դարսել), հարու տալ (պոզահարել) և նման հարադիր բայերի հարադիրը կամ բայական բաղադրիչն է իր նշանակությունը մոծում հարադրավոր բայի ընդհանուր նշանակության մեջ, այսինքն՝ դրանց ընդհանուր նշանակությունը իր մեջ առնում է հարադիր կամ բայական բաղադրիչի բովանդակությունը, յուրահատուկ իմաստային կամ անթարգմանելի դարձվածքի նշանակություն չեն արտահայտում և հետևաբար դարձվածային հարադրավոր բայեր չեն:

Հարադրավոր բայերի մի այլ խումբ առանձնահատուկ է նրանով, որ դրանց ընդհանուր նշանակությունը չի բխում բաղադրիչների նշանակությունների գումարից և այլաբերական կամ փոխաբերական բնույթ է կրում, յուրահատուկ իմաստային նշանակություն են արտահայտում, հետևաբար դարձվածային հարադրավոր բայեր են:

Ալ. Մարգարյանը դարձվածային հարադիր բայերը սահմանում է հետևյալ կերպ. «Դարձվածային են կոչվում այն հարադրավոր բայերը, որոնց հարադիրն ու բայական բաղադրիչը միասին իմաստային առանձնահատուկ նշանակություն են արտահայտում և հանդես գալիս որպես մտքի արտահայտման պատկերավոր ձևեր»⁴:

Մեր ուսումնասիրության առարկա դարձած ստեղծագործություններում գործածված հարադիր բայերի մեծ մասը դարձվածային արժեք ունի: Սրանք արտահայտում են մեր ժողովրդի պատկերավոր մտածողությունը: Ժողովրդական մտածողության ծնունդ են դու-դու կանչել (միայնակ, անտեր մնալ), փուստ գնալ (նպատակին չծառայել), շոքավոր լինել (հովանավորել, պաշտպանել), պռոշ անել (լացակումել, դժգոհության նշաններ ցույց տալ), քոքը կտրել (խապառ ոչնչացնել), տիտիկ անել (մնալ, հանգիստ նստել), թերթին տալ (հանդուգն խոսել, շաղակրատել), ծուկ անել (գաղտագողի նայել) :

Օրինակ՝

1. Կոնդ սկեսրոջդ տեր կանգնիր, չորս պատերի մեջ դու-դու է կանչում: (7;359)

2. Մարգարը փողը մեր մորը պահ տված է եղել՝ արժանացնելու մեզ-

⁴ Մարգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, էջ 225:

նից նրան, ով իր տանը տիտիկ էր անելու: (8;214)

3. Վարդերը փոքրիկ աղջնակի նման պռոշ արեց: (13; 220)

Այսպիսով՝

1. Հարադրավոր բայերը գեղարվեստական կերպարներ կերտելու, գրողի և նրա հերոսների լեզուն կենդանի, պատկերավոր ու արտահայտիչ դարձնելու լավագույն միջոցներն են: Արցախի գրողները, օգտագործելով բարբառային հարադիր բայեր, ժողովրդականություն են հաղորդել իրենց ստեղծագործություններին:

2. Արցախի գրողների ստեղծագործություններում տեղ գտած բարբառային հարադիր բայերը գրական համատեքստում մասնակի գրականացվում են՝ կրկնելով կառուցվածքային որոշակի փոփոխություններ:

3. Գեղարվեստական գրականության մեջ բարբառային հարադիր բայերի և առհասարակ բարբառային բառերի գրամանացումը դառնում է գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման ուղի:

4. Մեր բարբառում մեծ թիվ են կազմում դարձվածային հարադիր բայերը:

Եվ վերջում անհրաժեշտ ենք համարում վկայակոչել Ա. Մարգարյանի հետևյալ նկատառումը. «Հարադրավոր բայերի հոսք է նկատվում բարբառ-ժողովրդախոսակցական լեզու-գրական լեզու ուղղությամբ, և դա արվում է գեղարվեստական գրականության լեզվի միջոցով»⁵:

РЕЗЮМЕ

Диалектные фразовые глаголы в произведениях арцахских писателей

Рена Мовсисян

Фразовые глаголы являются наилучшими средствами создания художественных образов, выражения яркости и выразительности языка писателя. Писатели Арцаха в своих произведениях использовали диалектные фразовые глаголы, которые стали предметом нашего исследования.

SUMMARY

The Dialectal Phrasal Verbs in the Works of Artsakh Writers

Rena Movsisyan

Phrasal Verbs are the best ways of creating feature images and expressing the vividness and expressiveness of the writer's language. The writers of Artsakh widely used in their works dialectal phrasal verbs that were the subject of our research.

⁵ Մարգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, էջ 225: